

ВАСИЛЬ ПОМАГАЙБА ПРО РОБОТУ ВЧИТЕЛЯ СІЛЬСЬКОЇ МАЛОКОМПЛЕКТНОЇ ШКОЛИ

УДК 371.2,3

І. С. Кириченко

Рухаючись уперед, наука не лише створює нове, а й неминуче переоцінює здобутки та прорахунки минулого, що дає змогу осмислити загальну картину історико-педагогічного процесу в Україні як цілісного багатогранного явища, відтворити розвиток української педагогіки, яка довгий час розглядалась лише у загальноросійському (чи загальносоюзному) контексті. Завдяки дослідженням Н. Антонєць, Г. Белан, Л. Березівської, Н. Дічек, Т. Куліш, Л. Пироженко, Л. Смолінчук та багатьох інших до наукового обігу повертаються незаслужено забуті українські освітні діячі: Б. Грінченко, Г. Ващенко, О. Залужний, С. Миропольський, С. Русова, С. Сірополк, М. Сумцов, П. Юркевич та інші.

До таких недостатньо досліджених в українській історико-педагогічній науці постатей можна віднести і Василя Івановича Помагайбу (1892–1972) – відомого українського методиста початкового навчання, історика педагогіки, науковий спадок якого до останнього часу не досліджувався.

Наукові інтереси Василя Івановича Помагайби завжди зосереджувались навколо найбільш актуальних для вітчизняної школи та педагогічної науки проблем. Протягом майже двадцяти років – у 50-ті – на початку 70-х років, коли Василь Іванович працював у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР, це були: розробка змісту, методів та програмно-методичного забезпечення політехнічного навчання в початковій школі, пошук можливостей забезпечення зв'язку загальноосвітньої школи з виробництвом, наукове обґрунтування і впровадження в освітню практику активних методів навчання, навчально-методичне забезпечення діяльності малокомплектних шкіл, перехід до трирічної початкової школи на основі концепції розвивального навчання, перенавантаження учнів навчальною роботою тощо.

Так, у кінці 50-х років ХХ століття на порядку денному вітчизняної педагогічної науки постало питання розробки основ організації роботи вчителя в умовах малокомплектних шкіл УРСР. Багато уваги приділялось диференційованому навчанню учнів, різнорівневим завданням тощо. У публікаціях співробітників НДП УРСР А. Астряба, М. Дегтярьова, В. Онищука, В. Помагайби, С. Чавдарова та ін. велике значення надавалось методичній та теоретичній підготовці вчителя початкових класів, його вмінню нівелювати недоліки специфічних умов сільської малокомплектної школи.

У 1958 році В. І. Помагайба опублікував ґрунтовну працю “Робота вчителя в малокомплектних школах”, у якій проаналізував проблеми, з якими постійно стикалися вчителі в невеликих, здебільшого сільських, малокомплектних школах. Одна з них полягала у тому, що навчальний план початкових класів складався з 11 предметів, серед яких українській та російській мові з каліграфією і арифметикою відводилося майже три чверті всього навчального часу. Решта годин розподілялася між іншими дисциплінами.

У малокомплектній школі вчитель не міг мати навантаження з однієї дисципліни, змушений був викладати декілька предметів і тому часто не всім дисциплінам приділяв належну увагу, довільно перерозподіляючи навчальні години. Таким чином, частина навчальних предметів так чи інакше потрапляла до так званих “другорядних” дисциплін. Такими, часто знехтуваними у процесі навчання, були малювання, трудове навчання, фізичне та музичне виховання тощо.

У своїй праці Василь Іванович доводив значущість кожного з предметів, передбачених навчальним планом початкової школи. Зокрема педагог підкреслював велике навчально-виховне значення ручної праці. Він доводив, що в процесі роботи молодші школярі привчаються вимірювати, лічити, розвивають моторику, усне мовлення, логічне мислення, увагу, творчу уяву, виховують волю, привчаються колективно виконувати спільні завдання тощо [1, с. 4].

Так, він наголошував, що уроки ручної праці важливі не лише тим, що привчають учнів до виробничої діяльності, а й тим, що більше від інших

навчальних предметів сприяють всебічному розвитку учнів, формують важливі для повсякденного життя уміння та навички [Там само]. На думку педагога, щоденна побутова праця має бути неодмінним обов'язком кожного школяра, незалежно від того, чи є для цього потреба в родині. Дитина повинна прибирати свою кімнату, щодня чистити свій та своїх молодших братів та сестер одяг і взуття, прибирати на подвір'ї, лагодити одяг (пришивати гудзики, петельки тощо). Частина необхідних для цього вмій і навичок має бути сформована на уроках ручної праці в молодших класах. На думку Василя Івановича, завданням учителя є спостереження за тим, щоб в сім'ї, з одного боку, не перевантажували дітей домашньою працею, з іншого – не виховували їх білоручками [2, с. 358–359].

Неодмінною умовою повноцінного трудового виховання педагог бачив постійне, бодай часткове самообслуговування в школі (протирання парт, догляд за кімнатними рослинами, за куточком живою природи тощо). Свою точку зору Василь Іванович базував, виходячи не лише з перспектив формування гармонійної всебічно розвинутої особистості, декларованої в документах уряду та партійного керівництва, інтересів дитини, а й з потреб народного господарства.

Досвідчений педагог застерігав учителів не нехтувати і уроками малювання, оскільки тут діти навчаються спостерігати форму предметів, їх структуру, сприймати простір і предмети в просторі, колір і світлотіні, зображати графічно все сприйняте, реалістично малювати з натури, з пам'яті, за уявою, користуватись малюнком у практичній діяльності, на заняттях з інших навчальних предметів. Василь Іванович наголошував, що оволодіння курсом малювання сприяє розвитку в учнів творчих здібностей, виховує художній смак, інтерес і любов до образотворчого мистецтва, знайомить дітей з кращими зразками живопису, допомагає їх розумінню тощо [3, с. 39]. Таким чином, В. Помагайба доводив, що немає неважливих навчальних предметів, якими б можна було пожертвувати на користь інших. Виключення педагог робив для бесід про мистецтво, передбачених навчальною програмою з малювання, оскільки цей вид роботи зустрічається на уроках пояснювального читання, історії тощо.

Аналізувалося викладання й інших предметів, яким приділялося недостатньо уваги у малокомплектній школі. Зокрема це уроки співів, на яких передбачалось оволодіння нотною грамотою, ритмічними рухами, здобувались навички слухання музики та хорового співу.

Другу абсолютну проблему малокомплектної школи автор брошури бачив у тому, що вчитель одночасно проводив урок з двома, трьома (а то й більше) класами, тобто дітьми різних вікових категорій, які знаходилися в одній класній кімнаті. Звісна річ, що в таких умовах вчитель безпосередньо працював з одним класом, а учні інших класів повинні були працювати самостійно. Але не всі навчальні предмети однаково придатні для самостійного вивчення. Тому при складанні розкладу уроків, підкреслював педагог, потрібно, щоб в одному класі був предмет такий, що розширює можливості для самостійної роботи учнів, а в другому, навпаки, потребував постійного контролю і уваги зі сторони учителя [1, с. 6–7].

Педагог давав конкретні поради щодо того, як компонувати такі уроки у розкладі. Окрім того, він доводив, що краще сполучати однакові предмети і обґрунтовував це психологічними мотивами, оскільки сполучення однакових предметів через психологічну спорідненість їх сприймання менше відвертає увагу учнів декількох зведених класів і водночас спрощує роботу вчителя, не примушує його різко переключатися зі змісту одного навчального предмета на інші.

Автор “Роботи вчителя в малокомплектних школах” радив, що якщо в малокомплектній школі працює не менше двох вчителів, то їх роботу слід організувати таким чином, щоб вони мали свою спеціалізацію і читали закріплені за ними навчальні предмети в усіх класах школи. Такий підхід сприятиме вдосконаленню педагогічної майстерності цих вчителів, підвищуватиме успішність учнів, міцність засвоєних ними знань, умінь та навичок.

Підвищення рівня методичної підготовки вчителів у малокомплектних школах науковець вважав надзвичайно важливим, оскільки такі школи мають свою специфіку. Зокрема, у них значну частину уроку учні працюють самостійно і цю роботу треба методично грамотно організувати не тільки у школі, але й дома, через

правильно поставлені навчальні завдання. В. І. Помагайба дав рекомендації, спрямовані на вдосконалення самостійної роботи школярів учителем. У виданій у 1962 році праці “Про поліпшення методів навчання у восьмирічній школі” він писав: “Для подальшого поліпшення самостійної роботи потрібні досконалі, психологічно обґрунтовані методи самостійної роботи учнів з кожного навчального предмета в кожному класі і необхідно навчити дітей раціонально користуватися ними, ліквідувати стихійність у цій справі; дослідити оптимальну кількість вправ, яка необхідна для міцного засвоєння знань і навичок з кожної теми програми, щоб домогтися потрібних наслідків без зайвої витрати часу і енергії на самостійну роботу: на основі масового досвіду встановити оптимальний час на домашню роботу учнів з кожного навчального предмета в кожному класі; розробити систему заохочення учнів до самостійної роботи” [4, с. 11].

При цьому Василь Іванович наголошував, що попри проблеми організації навчального процесу в малокомплектних школах широкі і методично продумані використання самостійної роботи на уроках, на яких учитель працює з двома–трьома класами, дає результати значно кращі, ніж за умов роботи вчителя лише з одним класом, при нехтуванні ним самостійними завданнями [4, с. 10].

Автор не лише дав рекомендації як краще це робити, але, окрім того, запропонував список науково-методичної літератури, у якій висвітлювався передовий досвід вчителів малокомплектних шкіл, давались кваліфіковані поради вітчизняних науковців та методистів, методичні розробки уроків тощо [1, с. 14].

1958 року вийшла друком ще одна ґрунтовна праця педагога, спрямована на покращення навчально-виховного процесу у початковій школі, – “Попередження неуспішності у навчанні грамоти”. Василь Іванович розкривав основні закономірності процесу навчання грамоти дітей у початкових класах. Педагог не лише проаналізував труднощі, з якими зустрічалися вчителі у практичній роботі, а й запропонував поради щодо їх подолання. Цікавим є те, що Василь Іванович не ставив за мету досягнення високої успішності учнів з української мови як самоціль, а визначав пріоритетним розвиток розумових і

фізичних сил дитини. У роботі автор намагався використати дослідження в галузі методики й психології процесу початкового навчання читання та письма, досягнення логопедії, передовий досвід вчителів республіки та власний п'ятдесятирічний педагогічний досвід (у тому числі й досвід роботи у сільській початковій школі на початку ХХ століття).

В. Помагайба підкреслював, що процес оволодіння початковою технікою читання й письма є складним і потребує від дитини уваги, мислення, волі, наполегливості тощо, а від учителя – належної методичної підготовки та обізнаності в галузі педагогічної психології. Він наголошував, що “робота з невстигаючими учнями з грамоти не повинна обмежуватися звичайним тренуванням читання й письма, як це часто робили малодосвідчені вчителі, вважаючи, що основною причиною неуспішності є “лінощі” чи “тупість” невстигаючого учня. Треба спочатку виявити, що саме перешкоджає тому чи іншому школяреві опанувати навички читання чи письма, а тоді вже конкретно допомагати йому, методично вірно спрямовувати зусилля дитини” [5, с. 10].

Педагог давав вчителям й інші методичні рекомендації. Зокрема Василь Іванович доводив, що для опанування основ грамотності учні, насамперед, повинні добре володіти усним мовленням, оскільки читання є надбудовою над ним. Якщо виникають труднощі з навчанням читання, то, на думку педагога, перш за все потрібні систематичні вправи, спрямовані на розвиток усної мови дитини. Окрім того, Василь Іванович вважав, що початкове навчання грамоти бажано вести рідною для дитини мовою, а здійснення цього процесу чужою мовою ускладнює його, уповільнює розвиток дитини. Адже неможливо навчати дитину грамоти на нерідній мові, не навчивши її вільно розмовляти цією мовою.

Учений наголошував, що процес читання й письма вимагає певного рівня розвитку уваги молодших школярів. Вчителю, на думку Василя Помагайби, потрібно постійно розвивати внутрішню увагу дитини, використовуючи для цього відповідні вправи. У праці “Попередження неуспішності у навчанні грамоти” давалися конкретні практичні поради вчителю щодо того, як

контролювати та оцінювати навчальну діяльність учнів, пропонувалися конкретні тренувальні вправи, розроблені для дітей даної вікової категорії.

Водночас Василь Іванович стверджував, що “процес навчання грамоти неможливий без напруженого логічного мислення”. Навчання, на думку педагога, обов’язково повинно бути творчим, спрямованим на розвиток логічного мислення, з мінімальною часткою часу, витраченого на механічне запам’ятовування навчального матеріалу. Педагог закликав вчителів не забувати, що “вміти порівнювати і робити висновки – це найважливіша власність розумової діяльності, без чого повноцінне навчання неможливе” [5, с. 12–13]. Так, Василь Іванович з власного досвіду наводить приклади, коли розумні, успішні в навчанні діти у середніх класах школи мали проблеми з орфографією через відсутність навичок звуко-літерного аналізу слів, який вони не засвоїли в молодших класах через прискорені темпи навчання читання” [5, с. 5].

Чимало недоліків у навчанні, на думку педагога, тягнуться своїми коріннями до неправильної постановки занять з навчання читання на першому році навчання. Для успішного подальшого розвитку дитини дуже важливо, як саме дитина опанувала грамоту, якими методами та прийомами вона навчалась читати й писати [5, с. 6]. Особливо підкреслював Василь Іванович негативні для розумового розвитку дитини наслідки навчання дітей чотирьох – шести років грамоти в домашніх умовах людьми, які не володіють науково обґрунтованою методикою навчання.

В. Помагайба, значна частина життя якого була віддана навчанню молодших школярів, надавав надзвичайно великого значення початковому навчанню грамоти. Причин неуспішності з читання та письма може бути, на думку педагога, надзвичайно багато (нерозвинене усне мовлення, погана увага, добре розвинена пам’ять, коли дитина легко запам’ятовує, не аналізуючи прочитаного, хиби в методиці тощо). Учитель зобов’язаний якомога раніше виявити ці причини й усунути їх, пам’ятаючи, що від цього залежать подальші навчальні успіхи дитини.

Василь Іванович наголошував на прямій залежності успішності від якості і техніки читання школярів, вважаючи, що читання – це, перш за все, не навчальний предмет, а засіб навчання. Адже за допомогою читання вивчаються інші навчальні предмети (історія, фізика, біологія, хімія тощо). Відповідно незадовільна техніка навчання є однією з основних причин загального невстигання учнів не лише молодших, але і середніх та старших класів, другорічництва. Саме тому оволодіння дітьми свідомим, правильним, швидким і виразним читанням є пріоритетним завданням учителя молодших класів.

Особливу увагу педагог пропонував звертати на здатність молодших школярів не просто швидко читати, а й добре розуміти зміст прочитаного, уміння переказувати, відповідати на поставлені до тексту питання тощо. Часто, підкреслював педагог, учень читає швидко, але несвідомо, механічно і, як результат – не здатний переказати прочитане. І не здатний не тому, що, як часто звинувачують таких учнів учителі, не підготувався до уроку, а тому, що не здатний зрозуміти прочитане, оскільки привчений читати лише механічно [6, с. 11].

Надзвичайно важливою, вважав Василь Іванович, є правильно організована самостійна робота на уроках читання. Для свідомої роботи учнів над текстом учителю слід широко використовувати власний життєвий досвід учня, його конкретні уявлення, відповідні наочні засоби та дидактичні прийоми.

Важливим завданням початкової школи в нових умовах науковець вважав удосконалення методики навчально-виховного процесу. Для здійснення цього завдання він радив вчителям активно використовувати сучасні досягнення психології, педагогіки та методики. Водночас В. І. Помагайба, наголошуючи на потребі удосконалювати навчально-виховний процес, застерігав від механічного засвоєння школярами навичок і умінь та радив посилювати розвиток логічного мислення й творчих здібностей учнів. Нова структура та зміст початкового навчання вимагали, на думку педагога, нових активних методів та прийомів, активну участь у розробці та впровадженні яких у шкільну практику брав і Василь Іванович.

Особливу увагу необхідно приділити організації самостійної роботи учнів на уроках, зменшуючи тим самим обсяг домашніх завдань. Щоб переконатись у тому, як деякі учні нераціонально працюють під час виконання самостійної роботи, Василь Іванович пропонував дати слабким учням завдання виконати вправу з граматики, розв'язати задачу, вивчити урок за текстом підручника тощо. Учитель у цей час мав уважно слідкувати за ходом роботи. Як показують численні дослідження, наголошував педагог, слабкі учні списують вправи не реченнями і навіть не словами, а групами букв; списують механічно, не вивчаючи перед цим потрібних правил. Значна частина молодших школярів, твердив Василь Іванович, переходячи до середньої школи, так і не набувають навичок самостійної роботи [4, с. 8–9].

В. Помагайба закликав учителів молодших класів звертати особливу увагу на формування в учнів навичок самостійної роботи, озброювати їх раціональними методами самостійного виконання вправ. Неувага вчителів до цієї проблеми призводить до труднощів у виконанні домашніх завдань і, як наслідок, до перевантаження учнів [4, с. 9].

Проблеми початкового навчання (впровадження в освітню практику активних методів навчання, навчально-методичне забезпечення діяльності малокомплектних шкіл, перенавантаження учнів навчальною роботою тощо), що їх досліджував педагог Василь Іванович Помагайба майже півстоліття тому, актуальні й сьогодні. Ідеї та методичні поради педагога можуть бути цінними не лише для історико-педагогічної науки, а й використані в шкільній практиці.

Список використаної літератури

1. Помагайба, В. І. Робота вчителя в малокомплектних школах / В. І. Помагайба. – К. : Рад. школа, 1958. – 122 с.
2. Помагайба, В. І. Трудове виховання і елементи політехнічного навчання в 1–4-му класах / В. І. Помагайба // На допомогу вчителю початкових класів. – К., 1961. – С. 357–370.

3. Помагайба, В. І. Навчальні плани і програми початкової освіти на Україні в їх розвитку / В. І. Помагайба // Питання початкової освіти. Т. ХХХ. – К. : Рад. школа, 1963. – С. 4 – 50.

4. Помагайба, В. І. Про поліпшення методів навчання у восьмирічній школі / В. І. Помагайба, В. О. Онищук, О. С. Татенко. – К., 1962. – 98 с.

5. Помагайба, В. І. Попередження неуспішності у навчанні грамоти / В. І. Помагайба. – К. : Радянська школа, 1958. – 111 с.

6. Помагайба, В. І. Школа і сім'я в боротьбі за піднесення успішності учнів / В. І. Помагайба. – К., 1961. – 50 с.